

Є. В. ЧЕРНЕНКО

ШКІРЯНІ ПАНЦИРІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Шкіряні панцирі у скіфський час, мабуть, набули великого поширення. Досить проста у виготовленні куртка, зроблена з товстої сирої шкіри, могла дещо захистити від стріл, частково послабити удар мечем або списом. Через погану збереженість нічого не можна сказати про форму та будову суцільно шкіряних панцирів. Мабуть, деякі з зображених на багатьох предметах торевтики скіфи одягнуті в шкіряні куртки-панцирі. На думку Б. М. Гракова, скіфами «використовувалась у бою шкіряна безрукавка замість панциря»¹. Шкіряні панцирі згадує Ксенофонт².

Крім шкіряних, на Сході великого поширення набули панцирі, зроблені з льону, тканини. Геродот відмічав, що «чудовий льняний панцир» був присвячений Афіні³. Уявлення про такі панцирі можна скласти з опису панцирів халібів, які, за свідченням Ксенофонта, «носили льняні панцирі, що доходили до нижньої частини черева, а замість лусок панциря вони використовували кручені, туго переплетені шнурки»⁴.

Суцільні шкіряні панцирі, мабуть, є найдавнішим видом захисної зброї. Найбільш вразливими частинами тіла є груди та шия. Саме на них припадала більшість ударів списа кінного воїна. Захисту цих частин тіла приділялась велика увага. Л. Огненова наводить цікаве свідчення Ксенофонта про вимоги, яким повинні були відповідати панцирі. Вони мали бути зручними, не сковувати рухів воїна, надійно захищати шню⁵. Щоб надати їм таких якостей верхня частина шкіряних панцирів підсилювалась металевими деталями.

Перша спроба виділити із загальної маси панцирів скіфського часу шкіряні була зроблена А. П. Манцевич на підставі такого визначного твору стародавніх торевтів, яким є золотий гребінь з Солохи. Вона цілком правильно вважала, що на спішеному воїні одягнутий шкіряний панцир з частковим металевим набором⁶. Г. І. Мелюкова у своїй роботі, присвяченій питанням історії військової справи та озброєння скіфів, обмежилась констатацією існування подібних панцирів⁷.

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днестре, МИА, № 96, стор. 10.

² Ксенофонт, Анабазис, IV, 18.

³ Геродот, II, 182.

⁴ Ксенофонт, Анабазис, VIII, 15.

⁵ Л. Огненова, Ризници на траки от V—III вв. пр. н. е., Археология, 1-2, София, 1959, стор. 31.

⁶ А. П. Манцевич, Гребень и фиала из кургана Солоха, СА, XIII, стор. 219.

⁷ А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автореферат кандидатської дисертації, М., 1950, стор. 19.

Тип панцирів з частковим посиленням металевими деталями поділяється на дві групи. До першої групи можна віднести панцирі з однією або двома суцільними металевими пластинами. Другу групу становлять панцирі з частковим металевим пластинчастим набором.

Панцирі з однією суцільною пластиною. В 1901 р. М. Є. Бранденбург під час розкопок кургана № 493 біля с. Іллінци знайшов пограбоване поховання воїна. Комплекс знахідок з цього кургана опублікований у статті Л. К. Галаніної⁸. В кургані знайдено

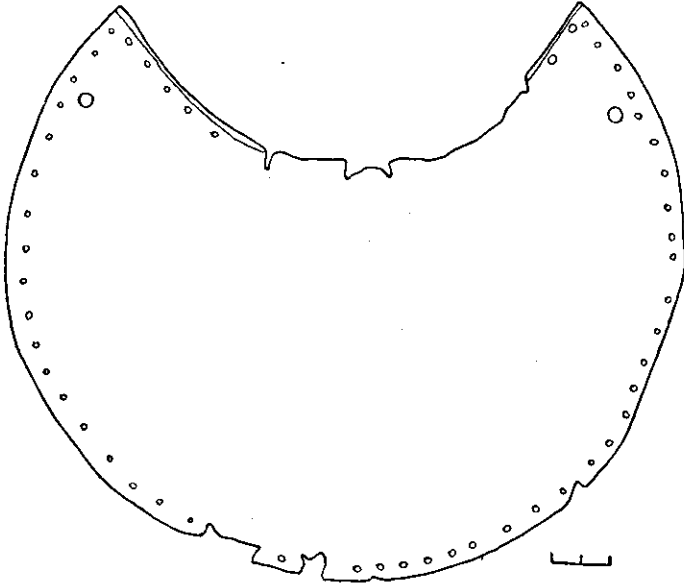

Рис. 1. Бронзова пластина з кургана № 493 біля с. Іллінци.

майже повний набір озброєння воїна — кнеміди, бойовий пояс, наконечники стріл, списів та дротиків і металева частина шкіряного панциря⁹. Серед цих речей особливий інтерес являє пластина, зроблена з золотистої бронзи. Вона лежала під однією з поножей¹⁰.

Пластина має округлу форму з дуговидним вирізом у верхній частині та двома гострими кінцями. Край виріза трохи відігнутий назовні невисоким бортом (до 5 мм висоти). Розмір пластини 21,5 × 13,5 см. В центральній частині вона опукла; по краю виріза, вздовж нього, розташовані 13 отворів діаметром 3—4 мм. На кожному з кінців є два отвори діаметром до 6 мм (рис. 1). Вздовж нижнього краю пластини йде ряд невеликих (діаметром до 1 мм) отворів. Перед тим, як їх пробити, гострим предметом була зроблена попередня розмітка. Приблизно через кожний сантиметр вздовж краю вибиті невеличкі заглиблення. Майстер почав пробивати отвори з правого кінця пластини. Кілька перших отворів збіглися з розміткою, решта пробита менш точно. Пластина прикріплювалась в верхній частині кожного панциря за допомогою тонкого шкіряного шнурка, що проходив крізь отвори по краю пластини.

Під пластиною і поруч з нею знайдені дві маленькі круглі бронзові бляшки з досить великими отворами в центрі¹¹, шість подібних бляшок були розкидані поблизу них.

⁸ Л. К. Галаніна, О греческих поножах Северного Причерноморья, Археологический сборник, Вид. Державного Ермітажу, № 7.

⁹ Журнал раскопок Бранденбурга (далі — ЖРБ), стор. 139—141.

¹⁰ ЖРБ, стор. 140.

¹¹ Там же.

В Державному Ермітажі зберігається шість бронзових бляшок, воронкоподібної форми з круглим отвором в центрі діаметром близько 5 мм (рис. 2). Діаметр бляшок 3,5 см. Бляшки зроблено з тієї ж золотистої бронзи, що і пластина. Мабуть, вони прикрашали передню частину панцира. До шкіряної основи ці бляшки прикріплялися заклепками з широкими головками.

Безумовно, іллінецька пластина є не шийною прикрасою¹², а частиною шкіряного панцира. Іллінецький курган датується IV ст. до н. е. Ця пластина — єдина знахідка подібного роду на території Скіфії.

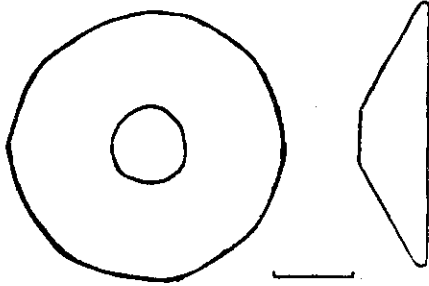

Рис. 2. Бронзові бляшки з Іллінецького кургана.

Найближчі аналогії їй відомі в похованнях кінця VI — початку V—IV ст. до н. е. у Фракії, де знайдені 15 нагрудних пластин¹³. Більшість пластин зроблена з золота, рідше — з срібла, одна з заліза. Частіше вони мають ромбовидну або еліпсоподібну форму¹⁴. Пластини подібного типу не відомі серед поховального інвентаря в курганах Скіфії. Можливо, виняток становить «велика золота бляха з візерунком (нагрудника)»¹⁵ з кургана № 4 Яблонівської групи, що була

знайдена селянами і пізніше переплавлена.

Більшість металевих пластин, знайдених у Фракії, могла використовуватись тільки як прикраси, а не для захисту. Винятком є пластини, форма яких майже повторює форму іллінецької, — залізна пластина з Мезек¹⁶, вкрита тонкою позолотою, та срібна — з Вербіце¹⁷.

Захисним яком панциря відповідає масивна залізна пластина з Мезек (рис. 3, 1). В її верхній частині є високий бортик, що захищав шийку. Під залізною пластиною йшов товстий шар шкіри. Пластина з Вербіце має аналогічну до мезецької форму (рис. 3, 2). Створюється навіть враження, що пластини зроблені за одним зразком. Знайдені в похованні біля с. Вербіце разом з пластиною рештки заліза, можливо, є залишками основи, до якої за допомогою гвіздочків, знайдених поруч, прикріплялась срібна пластина. Пластина з Вербіце, як і мезецька, має високий вертикальний комір. Обидві пластини були, можливо, нашиті на верхню частину шкіряного панцира.

Поховання з Вербіце, Мезек, як і іллінецький курган № 493, датуються IV ст. до н. е. Можливо, подібні панцирі і мали фракійське походження, але слід враховувати наявність іншого джерела, звідки могли з'явитися у Північному Причорномор'ї ці панцирі. Підковоподібні бронзові пластини з розширеною нижньою частиною, інколи багато орнаментовані, були знайдені на Кавказі біля Ешері (Абхазія)¹⁸ та П'ятигорська¹⁹. О. О. Іессен відзначає зв'язок ешерської та п'яти-

¹² А. П. Манцевич, Шейные уборы скифского периода, КСИИМК, XXII, стор. 73; Димитр П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дябовки, Старозагорско, Розкопки и проучвания, IV, София, 1950, стор. 234.

¹³ Димитр П. Димитров, вказ. праця, стор. 215, 232; на стор. 232 дано перелік місць їх знахідки.

¹⁴ Димитр П. Димитров, вказ. праця, стор. 232.

¹⁵ Д. Я. Самоквасов, Могилы русской земли, М., 1908, стор. 120.

¹⁶ Б. Филов, Купольните гробници при Мезек, ИАИ, XI, 1937, стор. 68, рис. 75.

¹⁷ Л. Огненова, вказ. праця, стор. 32—34; рис. 15.

¹⁸ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. 1, Тбилиси, 1949, стор. 164—165, рис. 31.

¹⁹ А. А. Иессен, Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе, ВССА, стор. 124, 126, рис. 13.

горської пластин і вважає, що вони могли бути використані як частина шкіряних панцирів. Пластина, знайдена біля П'ятигорська, датується кінцем VIII — початком VII ст. до н. е.²⁰ Золоті пластини, близькі своєю формою до фракійських, відомі далеко за її межами. Велика золота пектораль входить до складу так званого «Саккизького скарбу»²¹, який датується кінцем VII ст. до н. е.²²

Панцирі з двома металевими пластинами. Із збірки Донецького обласного краєзнавчого музею походить стела воїна, можливо, одягнутого у шкіряний панцир, підперезаний широким портупейним поясом. Вздовж передньої частини панцир має — розріз. На

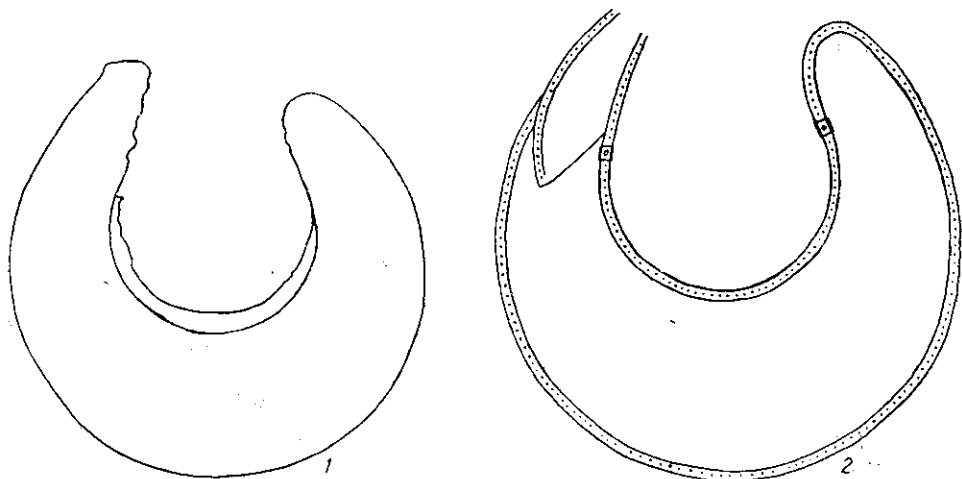

Рис. 3. Пластини з Мезек (1) та Вербіце (2) (схеми).

грудях зображені дві круглі, мабуть, металеві пластини. Пластини, що мають форму ромба, помітні на спинній частині панцира²³. За думкою О. Тахтая, подібні пластини зображені і на стелі з Терновки²⁴. Знахідки металевих пластин, які можна пов'язати із цим типом панцирів, нам невідомі. Винятком є залишки панцира із кам'яної гробниці мавзолею Неаполя Скифського. Хоча ця знахідка хронологічно виходить за межі питань, яким присвячена ця стаття, вважаємо необхідним навести тут її опис, тому що вона дає повну уяву про цей тип панцирів.

В ногах чоловіка, похованого в кам'яній гробниці, в повному безладді знаходились предмети зброї — наконечники списів, меч, залізний шолом²⁵. Поруч лежали залізні фрагменти з слідами позолоти, що «являли собою, можливо, рештки нагрудника»²⁶, і шматки товстої шкіри від того ж нагрудника. Реконструкція розташування предметів в могилі зроблена О. І. Домбровським. Пластина знаходилась під шоломом, з-під якого виступала тільки її частина. Опис панцира зроблений на підставі рисунка О. І. Домбровського²⁷ (рис. 4).

²⁰ А. А. Иессен, указ. работа, стор. 127.

²¹ L. Vanden Berghe, *Archeologie de l'han Ancien*. Leiden, 1959, tabl. 139.

²² Б. Б. Пиотровский, *Искусство Урарту*, М.—Л., 1962, стор. 80.

²³ Див. статтю О. К. Тахтая в цьому томі.

²⁴ Н. Г. Елагина, *Скифские антропоморфные стелы*, СА, 1959, № 2, стор. 189, рис. 4, б.

²⁵ П. Н. Шульц, *Мавзолей Неаполя Скифского*, *Искусство*, М., 1953, табл. 1.

²⁶ Н. Н. Погребова, *Погребения в мавзолее Неаполя Скифского*, МИА, № 96, стор. 120.

²⁷ За надання можливості використати рисунок висловлюємо О. І. Домбровському щиро подяку.

Панцир являв собою куртку без рукавів, зроблену з товстої шкіри. Куртка мала розріз в передній частині. На грудях до шкіряної основи панцира прикріплялась пара однакових довгастих залізних позолочених пластин, округлих в нижній частині. Верхні кути пластин, що прилягали до розрізу панцира, мали дугоподібні вирізи. В центральній частині кожної пластини були два концентричних кола. Верхні краї пластин не доходили до плечей. По краю округлого коміра була нашита вузенька залізна пластинка дуговидної форми, що складалася

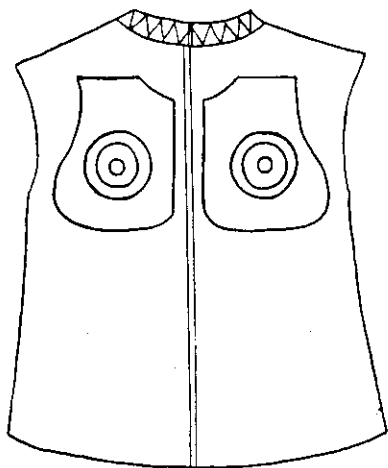

Рис. 4. Панцир з кам'яної гробниці мавзолею Неаполя Скіфського (реконструкція).

з двох частин, прикрашена накладними бронзовими трикутниками. Пластини дуже погано збереглися, і неможливо встановити кількість і розташування отворів для кріплення на основу, а також спосіб з'єднання бортиків панцира.

Поховання в кам'яній гробниці, де були знайдені ці пластини, відносяться до рубежу II—I тисячоліття до н. е.²⁸

Пластини з мавзолею Неаполя Скіфського, як і іллінецька пластинка, використовувались для захисту найбільш небезпечної при ударах верхньої частини тіла воїна.

Шкіряні панцирі з нашитими на їх верхню частину металевими пластинами, мабуть, не набули великого поширення в Скіфії, оскільки знайдок пластин, що можуть бути віднесені до панцирів, небагато.

В Київському історичному музеї зберігаються чотири бронзові пластини, що надійшли до музею із збірок В. Н. і Б. Н. Ханенків²⁹. Пластини знайдені під Нікополем в кургані, розкопаному селянами. Коротка публікація про них міститься в «Древностях Придніпровья»³⁰, де вони видані як панцирні пластини. Павлущкий присвятив їм статтю, в якій доводив їх приналежність до панцира і датував знахідку V ст. до н. е.³¹ Дві з цих пластин мають однакову форму і, на думку авторів публікацій, належать до панцира, що мав розріз спереду. Але вірність цього припущення викликає сумнів. Панцирі такого типу відомі. Досить згадати панцир на стелі із збірки Донецького музею, зображення воїна на вазі Дуріса, описаний панцир з мавзолею Неаполя Скіфського.

Для зручності в користуванні на панцирі іноді робили поздовжній розріз в передній частині. При цьому металеві пластини повинні були щільно змикатись або заходити одна на другу. У нікопольських же пластин суміжні краї мають досить глибокий дугоподібний виріз, а отвори на них зроблені не досить симетрично. Між пластинами виникав значний зазор, і вони не забезпечували надійного захисту. Для цього і розміри їх явно недостатні, вони дуже вузькі. Пластини прямі, не повторювали форму тіла і не могли щільно прилягати до нього. Крім того, на них дуже мало отворів для міцного прикріплення на основу. Більшість отворів знаходиться в нижніх частинах пластин.

²⁸ Н. Н. Погребова, вказ. праця, стор. 175.

²⁹ За інвентарним описом вони відомі як «нагрудники бронзові грецької роботи V ст. до нар. х.».

³⁰ Древности Придніпровья, VI, стор. 10—11, табл. III, 415—418.

³¹ Г. Павлущкий, Предметы античного вооружения, найденные в Екатеринославском уезде, АЛЮР, 1903, № 1, стор. 36, табл. V.

Прикрашені ці пластини концентричними прочерченими колами. Аналогічно прикрашена і третя пластина, яка була видана першими дослідниками як щит вершника³². Створюється враження, що всі ці пластини є трьома складовими частинами одного предмета. Найімовірніше вони не мають нічого спільного ні з панцирем, ні з щитом вершника. Не можна їх віднести і до металевих накладок щитів овальної форми, що мають два бокових виріза на протилежних краях³³.

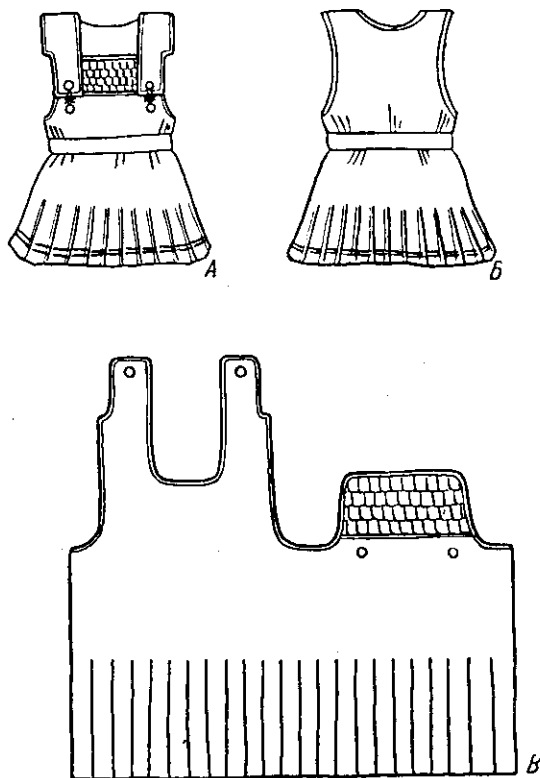

Рис. 5. Шкіряний панцир воїна з солохського гробня.
 А — вигляд спереду; Б — вигляд ззаду; В — панцир у розгорнутому вигляді.

Панцирі з частковим пластинчастим набором. У батальній сцені на золотому гробні з кургана Солоха зображений вершник і два піших воїна. Один з піших воїнів одягнений в звичайний скіфський каптан, а вершник — в панцир. Такі пластинчасті набірні панцирі добре відомі нам за численними знахідками в курганах скіфського часу.

На наш погляд, цікавішим є зображення другого спішеного воїна. На ньому майже повний набір зброї, що складається з меча, портупейного пояса і шкіряного панцира. Опис та реконструкція цього панцира зроблені автором на підставі ілюстрацій, вміщених в праці А. П. Манцевич³⁴, присвяченій цьому визначному твору стародавніх тореваїв (рис. 5).

На воїні зверху одягу з довгими рукавами одягнено панцир, що має вигляд довгої безрукавної сорочки, зробленої, мабуть, з сирі

³² ДП, VI, стор. 11; Г. Павлуцкий, вказ. праця, стор. 41.

³³ А. П. Манцевич, Бронзовые пластины из Прикубанья, Исследования в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стор. 462.

³⁴ А. П. Манцевич, Золотой гробень из кургана Солоха, Л., 1962.

шкіри. Шкіра товста, на панцирі немає складок. Панцир має просту, але досить оригінальну конструкцію. Спина його викроєна так, що плечові частини, розділені округлим вирізом коміра, заходять наперед у вигляді довгих смуг, що відіграють роль опліч. По краях опліч, обшитих шкіряною тасьмою, є невеличкі вирізи. Округлий виріз коміра спереду неглибокий, по його краю нашиті на шкіряну основу чотири ряди металевих пластин. Можна роздивитись сім пластин в кожному з рядів. Край опліч знаходиться на рівні нижнього ряду пластин.

Рис. 6. Частина панцирного набору з кургана № 2 біля Вовківців.

В цьому місці до панцира пришиті металеві кільця — по одному біля кожного з опліч. За допомогою цих кілець і шнурків опліччя прикріплялись на грудях. Безумовно, металевий набір служив не тільки для захисту, він водночас прикрашав панцир. В нижній частині панцир розходить широкими кльошовими складками. Зверху він підперезаний гладким шкіряним портупейним поясом.

Можливо, на шкіряному панцирі, як і на металевому панцирі верхника, був боковий розріз. Наявність цього розрізу і опліч, що не були щільно з'єднані з передньою частиною панцира, набагато полегшувала його одягання. Можливо, до цього ж виду панцирів відноситься панцир з кургана № 2 біля с. Вовківців, частково опублікований в «Древностях Приднепровья»³⁵. Фрагмент шкіряної основи панцира має трапецієвидну форму з невеликим вирізом у верхній частині. Частково зберігся металевий набір, що імовірно являє собою залишки металевого покуття верхньої частини грудей (рис. 6). Інший фрагмент шкіряної основи, який має трикутну форму, є частиною опліч. У виданні наведені не всі фрагменти. Мабуть, таких фрагментів було два. Розташований у нижніх частинах опліч металевий набір разом з набором нагрудної частини забезпечував міцний, досить надійний захист верхньої частини шкіряного панцира (рис. 7). Вовковецький панцир відрізняється від панцира солохського гребеня наявністю металевого опору і на нижній частині опліч. Він датується IV ст. до н. е.

Можливо, залишки такого ж самого панцира були знайдені в кургані № 1 на березі Ахтанізівського лиману, розкопаного у 1852 р. А. Е. Люценко та К. Р. Бегічевим. Одягнутий на одному з похованих «залізний панцир... вкривав верхню частину корпусу»³⁶. Курган датується V ст. н. е.³⁷

³⁵ ДП, II, стор. 7, 22, № 214; табл. VII, 214.

³⁶ К. Герц, Исторический обзор археологических исследований и открытый на Таманском полуострове, М., 1876, стор. 61, 63.

³⁷ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 350; Н. И. Соколовский, Боспорские мечи, МИА, № 33, стор. 179, № 36.

Панцир, одягнутий на воїні з солохського гребеня, не має повної аналогії у численних зображеннях вазового живопису. Такі панцирі взагалі не мали великого поширення у античному світі. Лише на незначній кількості воїнів із сотень, що зображені у батальних сценах,

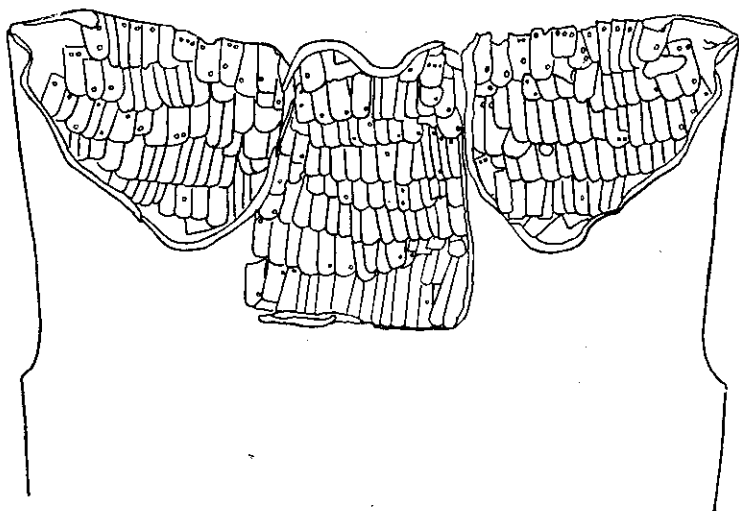

Рис. 7. Панцир з кургана № 2 біля Вовківців (реконструкція).

одягнуті панцирі з металевим набором. Такий панцир бачимо на воїні з вази Дуріса. Він має опліччя, які є копією солохських. Вище пояса панцир був вкритий пластинчастим набором, який не доходив до верхньої частини грудей (рис. 8). Цим він відрізняється від панцира з солохського гребеня. Такі панцирі зустрічаються на зображеннях воїнів червонофігурних ваз другої половини V ст. до н. е.³⁸ Знахідки таких панцирів відомі на території Фракії (Големата Могила, Браничево, Янково та Розово). Ці знахідки відносяться до IV ст. до н. е.³⁹ Може, саме до такого типу відносяться панцирі, знайдені у Талаєвському кургані 1891 р. Судячи з плану поховання, в середній частині грудей знаходився набір з шести рядів бронзових пластин⁴⁰. Залишки такого ж панцира були знайдені у кургані № 436 біля Макіївки — у похованого на «грудях і череві небагато залишків залізного пластинчастого набору»⁴¹.

Рис. 8. Зображення воїна на вазі Дуріса.

Л. О. Моїсєєв під час розкопок скіфського кургана біля Чорноморська (Крим) знайшов стелу воїна, яка, на жаль, ще не опублікована⁴². За думкою П. М. Шульця, воїн одягнутий у шкіряний панцир з опліччям. У нижній частині панцира є пластинчастий набір⁴³.

Панцирі, описані вище, — це зразок озброєння, відмінного від солохського. Такі панцирі, судячи з того, що вони зустрічаються у вазо-

³⁸ Л. Огневова, вказ. праця, стор. 35, рис. 16.

³⁹ Там же, стор. 36, рис. 17.

⁴⁰ А. П. Манцевич, Ритон Талаевського кургана, ИАДК, стор. 156, рис. 1.

⁴¹ ЖРБ, стор. 130—131.

⁴² П. Н. Шульц, Памятники монументальной скульптуры Неаполя Скифского, Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 г., М., 1947, стор. 63.

⁴³ Повідомлення П. М. Шульця.

вому живопису, були звичайні для античного світу. Панцирі, подібні до зображеного на солохському гребені, мабуть, були характерним зразком місцевого, північнопричорноморського озброєння.

На відміну від панцирів з суцільним металевим набором, що були на озброєнні важкої кінноти, до складу якої входили лише багаті воїни, шкіряні панцирі, значно дешевші, могли дістати поширення серед піших воїнів.

Ми не можемо погодитись з твердженням Г. І. Мелюкової, що подібні панцирі були озброєнням «найбільш багатой частини скифської аристократії»⁴⁴. Слід враховувати і те, що панцир із суцільним металевим набором був досить важким. Його залишки дуже часто трапляються у тих похованнях, які супроводять кінські поховання, або предмети кінської збруї, що є символом коня. Шкіряні панцирі із частковим металевим покриттям були не на багато більш вразливими, ніж суцільнометалеві. Разом з тим вони були легкими і не перешкоджали рухомості легкоозброєних кінних та, в більшій мірі, піших воїнів. Головним призначенням цих панцирів був захист від стріл. Від ударів списа і меча, крім панцирів, захищали невеликі щити, подібні до щитів, зображених на солохському гребені та гориті, на калафі з Великої Близниці.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

КОЖАНЫЕ ПАНЦИРИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Кожаные панцири — один из наиболее распространенных типов защитного вооружения скифского времени. Для усиления наиболее уязвимой верхней части панциря применяли сплошные металлические пластины (одна или две) и пластинчатый набор.

Панцири представляли собой короткую безрукавную рубашку с оплечьями или без них, для облегчения одевания на боку или груди имелся разрез. Кожаные панцири, вероятно, входили в состав снаряжения не только тяжеловооруженной конницы, но и пехоты скифского времени.

⁴⁴ А. И. Мелюкова, вказ. праця, стор. 19.